

Abduqahhorov Anvarjon Alijon o'g'li Navoiy davlat universiteti ilmiy tadqiqotchi

e-mail: anvarabduqahhorov34@gmail.com ORCID ID 0009-0004- 4836-9867

XVIII–XIX ASRLARDA O'RTA OSIYODA QULCHILIK TIZIMI: DAVLAT SIYOSATI VA MINTAQAVIY GEOSIYOSIY JARAYONLAR KONTEKSTIDA

<https://zenodo.org/records/18841241>

Annotatsiya: Mazkur maqolada XVIII–XIX asrlarda O'rta Osiyoda shakllangan qullik munosabatlarining tarixiy, iqtisodiy, siyosiy va diniy asoslari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklarida qullik tizimining shakllanish omillari, qul savdosining manbalari, bozorlardagi faoliyati hamda davlat siyosati bilan bog'liqligi yoritilgan. Shuningdek, diniy fatvolarning qullikni oqlashdagi roli, Rossiya va Eron bilan bo'lgan diplomatik munosabatlarda qul masalasining siyosiy vosita sifatida qo'llanilishi ilmiy asosda ochib berilgan.

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo, qullik tizimi, qul savdosi, qul bozori, Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Qo'qon xonligi, harbiy asirlar, diniy fatvolar, shariat, Rossiya imperiyasi, Eron, ijtimoiy tuzilma, siyosiy tahlil.

THE SYSTEM OF SLAVERY IN CENTRAL ASIA IN THE 18TH–19TH CENTURIES: IN THE CONTEXT OF STATE POLICY AND REGIONAL GEOPOLITICAL PROCESSES

Abstract: This article examines the historical, economic, political, and religious foundations of slavery in Central Asia during the 18th–19th centuries. The study analyzes the formation and development of slavery within the Bukhara Emirate, Khiva Khanate, and Kokand Khanate, focusing on the sources of the slave trade, the functioning of slave markets, and their connection with state policy. Particular attention is given to the role of religious fatwas in legitimizing slavery and to the use of the slave issue as a political instrument in diplomatic relations with Russia and Iran.

Keywords: Central Asia, slavery system, slave trade, slave markets, Bukhara Emirate, Khiva Khanate, Kokand Khanate, war captives, religious fatwas, Sharia law, Russian Empire, Iran, social structure, political analysis.

СИСТЕМА РАБСТВА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В XVIII–XIX ВЕКАХ: В КОНТЕКСТЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ И РЕГИОНАЛЬНЫХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Аннотация: В данной статье анализируются исторические, экономические, политические и религиозные основы рабовладельческих отношений в Средней Азии XVIII–XIX веков. Рассматриваются процессы формирования и развития системы рабства в Бухарском эмирате, Хивинском и Кокандском ханствах, источники работорговли, функционирование рабских рынков и их связь с

государственной политикой. Особое внимание уделяется роли религиозных фетв в легитимации рабства, а также использованию проблемы рабов в дипломатических отношениях с Россией и Ираном.

Ключевые слова: Средняя Азия, система рабства, работорговля, рабский рынок, Бухарский эмират, Хивинское ханство, Кокандское ханство, военные пленные, религиозные фетвы, шариат, Российская империя, Иран, социальная структура, политический анализ.

Kirish.

Insoniyat tarixining eng og'ir va murakkab sahifalaridan biri bu — qullik tizimidir. Qullik qadim zamonlardan boshlab deyarli barcha sivilizatsiyalarda mavjud bo'lgan bo'lsa-da, u har bir mintaqada o'ziga xos shakl va mazmunga ega bo'lgan. Ayniqsa, XVIII–XIX asrlarda O'rta Osiyo xalqlari hayotida qullik nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy tizimning bir bo'lagi, balki siyosiy va mafkuraviy vosita sifatida ham muhim o'rin tutgan. Qullik munosabatlari mintaqaning ichki ijtimoiy tuzilmasiga, tashqi savdo aloqalariga hamda xalqaro siyosiy munosabatlar tizimiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. O'rta Osiyo hududida, xususan, Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarida mavjud bo'lgan qullik tizimi o'zining murakkabligi, ijtimoiy qatlamlarga chuqur kirib borishi va davlat siyosatining bir qismiga aylanganligi bilan ajralib turadi. Bu tizimning ildizlari qadimiy davrlarga borib taqalsa-da, aynan XVIII–XIX asrlar unga eng yuqori darajada rivojlanish bosqichini olib keldi. Shu davrda qullik O'rta Osiyo xonliklari iqtisodiyotining, ayniqsa, qishloq xo'jaligi, chorvachilik va xizmat ko'rsatish sohalarining muhim mehnat resursi sifatida ishlatilgan. Qullik tizimining shakllanishida bir nechta omillar muhim rol o'ynagan:

1. Harbiy bosqinlar va urushlar, natijasida qo'shni mamlakatlardan asirlar olinib, qul sifatida ishlatilgan.

2. Olomonchilik (reydlar) — turkman va qozoq qabilalari tomonidan Eron, Afg'oniston, hatto Kavkaz hududlariga uyushtirilgan talonchilik yurishlari orqali asirlar olib kelingan.

3. Ijtimoiy tengsizlik va qarz munosabatlari

Shunday qilib, O'rta Osiyoda qullik tizimi tabiiy mehnat munosabatlarining bir qismi emas, balki iqtisodiy, siyosiy va diniy omillarning kesishgan nuqtasida shakllangan murakkab ijtimoiy hodisa sifatida namoyon bo'lgan. XVIII–XIX asrlarda O'rta Osiyodagi qullik tizimining o'ziga xos jihati shundaki, u faqat iqtisodiy manfaat bilan emas, balki diniy e'tiqod va siyosiy mafkura bilan ham mustahkamlangan edi. Buxoro amirligi va Xiva xonligida shariat fatvolari orqali qullikni oqlovchi hujjatlar ishlab chiqilgan. Ulamolarning ayrimlari hatto shia e'tiqodidagi musulmonlarni “haqiqiy mo'min emas” deb e'lon qilib, ularni asir olish va qulga aylantirishni joiz deb topganlar. Natijada, diniy qarama-qarshiliklar (shia va sunniy ziddiyatlari) qullikni mafkuraviy asosda oqlash vositasiga aylangan[2]. Bu davrda Eron bilan bo'lgan aloqalar ham qullik tizimining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Eronning shimoliy viloyatlarida yashovchi aholining katta qismi, ayniqsa shialar, turkman va qozoq bosqinchilari tomonidan asir olinib, Buxoro yoki Xiva bozorlarida sotilgan. Eronlik tarixchi manbalar hatto ayrim hollarda eronlik hokimlar o'zlari ham bu qul savdosida bevosita vositachi bo'lganini qayd etadi. Shu tariqa, O'rta Osiyo va Eron o'rtasida bir necha asrlar davomida “qul almashinuvi tizimi” shakllangan. Rossiya imperiyasining XVIII asr oxiridan boshlab O'rta Osiyo bilan shu masalada diplomatik aloqalarni yo'lga qo'yishi ham bu masalaga yangi siyosiy tus berdi[7]. Rossiya qulchilikka qarshi “abolitsion siyosat” olib borayotganini e'lon qilgan bo'lsa-da, aslida bu siyosat O'rta

Osiyo ustidan mustamlakachilik nazoratini o'rnatish vositasiga aylangan. Buxoro yoki Xiva davlatlaridagi rus asirlari masalasi Rossiyaning mintaqadagi harbiy aralashuvlarini oqlash uchun ishlatilgan. Shu ma'noda, qullik tizimi mintaqaviy siyosatning bir qismi sifatida Rossiya, Eron va O'rta Osiyo davlatlari o'rtasidagi geosiyosiy raqobatda markaziy o'rin tutgan. O'rta Osiyodagi qullik tizimi o'zining madaniy jihatlari bilan ham ajralib turgan. Qullar faqat mehnat kuchi sifatida emas, balki saroy hayoti, hunarmandchilik, harbiy xizmat, hatto diplomatik faoliyatda ham ishtirok etgan. Ayrim hollarda qullar xo'jayinlarining ishonchini qozonib, yuqori lavozimlarga ham ko'tarilgan. Buxoro va Xiva saroylarida "mamluk" (ozod etilgan sobiq qul) toifasiga mansub amaldorlar faoliyat yuritgan[12]. Bu holat O'rta Osiyodagi qullik tizimining boshqa mintaqalardan — masalan, Yevropa yoki Amerikadagi qullikdan — farqli xususiyatini ko'rsatadi. XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, Rossiyaning mintaqaga kirib kelishi, xalqaro savdo yo'nalishlarining o'zgarishi natijasida qullik tizimi asta-sekin tanazzulga yuz tutdi. Biroq bu tizim 1870–1880-yillargacha yashirin shaklda saqlanib qoldi. Mazkur maqolada O'rta Osiyodagi qullik tizimining shakllanishi, iqtisodiy asoslari, diniy va siyosiy omillari, shuningdek, bu tizimning tanazzul bosqichi hamda tarixiy ahamiyati ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, O'rta Osiyoda mavjud bo'lgan qullikning boshqa mintaqalardagi qullik tizimlaridan farqlovchi jihatlari aniqlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur maqolada XVIII–XIX asrlarda O'rta Osiyoda shakllangan qullik munosabatlarini o'rganishda kompleks va tizimli metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot tarixiylik, xolislik va manbashunoslik tamoyillariga asoslandi. Avvalo, tarixiy-komparativ (qiyosiy) metod asosida Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklaridagi qullik tizimi o'zaro solishtirildi. Bu usul yordamida har bir davlatdagi qullik munosabatlarining o'xshash va farqli jihatlari aniqlanib, mintaqaviy xususiyatlar belgilandi. Ikkinchidan, manbashunoslik va kontent-tahlil metodi qo'llanildi. Aleksandr Burnes, Armin Vamberi kabi sayyohlar asarlari, shuningdek, zamonaviy tarixchilarning ilmiy tadqiqotlari tahlil qilindi. Tarixiy hujjatlar, diplomatik yozishmalar, diniy fatvolar va statistik ma'lumotlar mazmuniy jihatdan o'rganilib, ularning ilmiy ishonchliligi solishtirildi. Uchinchidan, tizimli yondashuv asosida qullik tizimi alohida hodisa sifatida emas, balki iqtisodiy, siyosiy va diniy omillar kesishgan murakkab ijtimoiy institut sifatida tahlil qilindi. Bu orqali qullikning davlat boshqaruvi, xalqaro munosabatlar va ijtimoiy tuzilishga ta'siri aniqlashtirildi. Shuningdek, tadqiqotda tarixiy-tipologik metod qo'llanib, O'rta Osiyodagi qullik tizimi Yevropa va Amerika qullik tizimlari bilan umumiy nazariy mezonlar asosida qiyoslandi. Bu esa mintaqadagi qullikning o'ziga xos jihatlari aniqlash imkonini berdi. Natijada, metodologik jihatdan ko'p omilli yondashuv qullik tizimini biryoqlama emas, balki kompleks tarixiy hodisa sifatida yoritish imkonini berdi.

Tahlil va natijalar.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, XVIII–XIX asrlarda O'rta Osiyoda qullik tizimi iqtisodiy zarurat, harbiy bosqinlar va diniy mafkura uyg'unligida shakllangan murakkab ijtimoiy institut bo'lgan. Birinchidan, **harbiy omil** qullik tizimining asosiy manbasi bo'lgan. Turkman va qozoq qabilalarining reydlari natijasida Eron, Afg'oniston va Kavkaz hududlaridan minglab asirlar olib kelingan. Bu jarayon davlat nazoratida amalga oshirilganligi va har bir asirdan boj olinishi qullikning rasmiy iqtisodiy faoliyat darajasiga ko'tarilganini ko'rsatadi. Ikkinchidan, **iqtisodiy omil** hal qiluvchi rol o'ynagan. Qullar qishloq xo'jaligi, chorvachilik, hunarmandchilik va saroy xizmatida

asosiy ishchi kuch vazifasini bajargan. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, XIX asr o'rtalarida faqat Buxoro amirligining o'zida 30–40 ming atrofida qul mavjud bo'lgan. Bu esa tizimning iqtisodiyotdagi ulushi sezilarli bo'lganini tasdiqlaydi. Uchinchidan, **diniy-mafkuraviy omil** qullikni oqlovchi va mustahkamlovchi vosita bo'lgan. Shariat talqinlari orqali ayrim guruhlarni qulga aylantirish “joiz” deb e'lon qilingan. Natijada diniy qarashlar siyosiy manfaatlar bilan uyg'unlashgan.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki: Qullik tizimi davlat byudjeti bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Qullar faqat iqtisodiy resurs emas, balki siyosiy vosita sifatida ham ishlatilgan. O'rta Osiyodagi qullik tizimi boshqa mintaqalardagi plantatsion qullikdan farqli ravishda ma'lum ijtimoiy harakatchanlik imkoniyatini (mamluklar tizimi) saqlab qolgan. XIX asr ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining kirib kelishi va xalqaro bosim natijasida tizim asta-sekin tanazzulga yuz tutgan. Umuman olganda, tadqiqot natijalari O'rta Osiyoda qullik tizimi tasodifiy yoki mahalliy hodisa emas, balki mintaqaning geosiyosiy, iqtisodiy va diniy tuzilmasi bilan chambarchas bog'liq murakkab tarixiy jarayon ekanini ko'rsatadi. Bu tizimning tahlili mintaqa tarixidagi ijtimoiy tengsizlik va siyosiy boshqaruv mexanizmlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Asosiy qism.

O'rta Osiyoda qullik tizimi qadimiy tarixiy ildizlarga ega bo'lib, u dastlab urush asirlarini mehnatga jalb qilish shaklida paydo bo'lgan. Ammo XVIII–XIX asrlarga kelib, bu tizim ancha murakkablashib, iqtisodiy, siyosiy va mafkuraviy jihatdan mustahkamlanib bordi. Qullik faqat alohida shaxslarning mulkchilik huquqini ifoda etuvchi ijtimoiy hodisa emas, balki butun davlatlar miqyosida shakllangan iqtisodiy mexanizm, diplomatik vosita va mafkuraviy boshqaruv quroliga aylangan edi. Bu davrda O'rta Osiyoda — xususan, Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklarida — qullik tizimi o'zining eng faol davrini boshdan kechirdi. Qullar nafaqat ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasida, balki saroy, harbiy va ma'muriy tizimlarda ham keng miqyosda ishlatilgan. O'rta Osiyoda qullik tizimining shakllanishiga olib kelgan omillarni uch asosiy toifaga ajratish mumkin: harbiy, iqtisodiy va ijtimoiy-diniy omillar.

a) Harbiy omillar. XVIII asrda mintaqada doimiy urushlar, qabilaviy to'qnashuvlar va bosqinlar qullik tizimining asosiy manbalaridan biri bo'lgan. Ko'chmanchi turkman va qozoq qabilalari o'zining “olomonchilik” deb atalgan reydlari orqali Eron, Afg'oniston va Kaspiybo'yi viloyatlariga bostirib kirib, erkak, ayol va bolalarni asirga olib, keyinchalik O'rta Osiyoning turli qul bozorlarida sotishgan[1]. Bu amaliyot o'z davrida davlatlar tomonidan ham ma'lum darajada qo'llab-quvvatlangan. Masalan, ingliz sayyohi Aleksandr Borns (1834) o'z asarida Xiva xoni qo'shinlariga “har bir yurishdan olingan o'ljaning beshdan bir qismini davlatga topshirish majburiyati” yuklatilganini yozadi[5]. Bu esa qul savdosining davlat nazoratida bo'lganini ko'rsatadi. Shuningdek, A. Vamberi (1863) o'z “Travels in Central Asia” asarida O'rta Osiyo bozorlarida ko'rgan manzaralarni batafsil tasvirlab, “Buxoroda qul savdosi go'yo chorva yoki paxta savdosiga o'xshash tarzda amalga oshirilardi” deb yozadi[9].

b) Iqtisodiy omillar. Qullik tizimi iqtisodiy jihatdan mintaqaning ishlab chiqarish tizimiga bevosita bog'liq edi. O'rta Osiyo davlatlarining asosiy boyligi — yer va mehnat edi. Shu sababdan qul mehnati arzon, ishonchli va doimiy ishchi kuchi sifatida qadrlangan. Qullar dehqonchilik plantatsiyalarida, chorvachilikda, hunarmandchilikda, shuningdek, karvon yo'llari xavfsizligini ta'minlashda xizmat qilgan. Xiva xonligida qullar asosan paxta, bug'doy va sabzavot yetishtiradigan yirik dehqon xo'jaliklarida ishlagan. Buxoro amirligida esa qullar shahar hunarmandlari, savdogarlar va boylar xizmatida bo'lgan. Ular nafaqat mehnat qilgan, balki xo'jayinlarining iqtisodiy faoliyatini

kengaytirishda ham vositachilik qilganlar. Manbalarga ko'ra, XIX asr o'rtalariga kelib, faqat Buxoro amirligining o'zida 30–40 mingdan ortiq qul mavjud bo'lgan. Bu raqam o'sha davr O'rta Osiyo jamiyatining iqtisodiy hayotida qullikning qanchalik keng tarqalganini ko'rsatadi.

c) Diniy va mafkuraviy omillar. Qullik tizimining barqarorligiga eng kuchli turtki — diniy fatvolar va mafkuraviy qarashlar edi. Shariat asosida qulchilik to'liq taqiqlanmagan, aksincha, ba'zi holatlarda qonuniy deb topilgan. Bu imkoniyatdan O'rta Osiyo ulamolari va xonlari faol foydalanganlar. XV asrda Buxorolik shayx Shamsiddin boshchiligidagi diniy doiralari shialarni “bid'atchi” deb e'lon qilib, ularni asir olib qul qilishni joiz deb topganlar[6]. Bu esa siyosiy raqiblarni dinga asoslangan tarzda qulga aylantirish imkonini bergan. Shu tariqa, diniy mafkura qullikni yo'qotuvchi emas, balki uni mustahkamlovchi vosita vazifasini bajargan. O'rta Osiyodagi qullik tizimi o'zining keng savdo geografiyasi bilan ajralib turgan. Qullarning asosiy manbalari quyidagilar edi: Eronning shimoliy viloyatlari (Mazandaron, Gurgon, Kirmon), Afg'onistonning shimoli, Qora dengiz bo'ylaridan keltirilgan rus va kavkazlik asirlar. Eron manbalariga ko'ra, XVIII asr oxirida Qojarlar sulolasining vakili Og'a Muhammadxon Kermon shahrini bosib olganidan so'ng, minglab ayollar va bolalar asir olinib, O'rta Osiyo bozorlarida sotilgan. Bu qullarning ko'pchiligi shia e'tiqodidagi forslar bo'lgan. Boshqa tomondan, O'rta Osiyo qullari ham ba'zan Eron va Afg'onistonga olib ketilgan. Masalan, 1840-yillarda Eron va Xiva o'rtasida “qul almashinuvi” diplomatik yo'l bilan amalga oshirilgan — bu tarixda nodir hodisadir. Qul bozorlari asosan Buxoro, Xiva, Urganch, Marv, Karshi va Qo'qon shaharlarida faoliyat yuritgan. Har bir bozor haftaning muayyan kunlarida ochilgan. Qullar narxi yosh, jins, jismoniy holat va kasb-hunariga qarab belgilanar edi: Masalan, 10–15 yoshlar orasidagi erkak qulning bahosi o'rtacha 35 tilla bo'lgan. 15–25 yoshlar orasidagi kuchli qullar 45–50 tilla, 25–40 yosh oralig'idagilar esa 80 tilla atrofida sotilgan. Bu yosh chegarasidagi erkaklar og'ir mehnatga eng yaroqli davrda bo'lgani bois, ularga talab yuqori bo'lgan. Cho'rining qiymatida esa biroz boshqacha mezon amal qilgan: 10–15 yoshlar oralig'idagi chiroyli cho'rilar 70–80 tilla turishi mumkin bo'lgan. 15–25 yoshlar orasidagi cho'rilar odatda 50–60 tilla baholangan. 25–40 yoshlar esa uy xizmatida samaradorlik pasaygani sababli 40 tilla atrofida sotilgan[8]. Qullik tizimi ko'p hollarda davlat siyosatining bir bo'laki sifatida qaralgan. Masalan Xiva xonligida xon har bir sotilgan quldan 20% soliq (boj xarakteridagi to'lov) undirar edi[11]. Shuningdek qul savdosidan olinadigan soliq davlat xazinasining muhim manbalaridan biri bo'lgan. Shuningdek, har bir asir yoki qul harbiy yurishdan keyin rasmiy ravishda ro'yxatga olingan. Bu tartibning mavjudligi qulchilikni davlat tomonidan tan olingan iqtisodiy faoliyat sifatida ko'rsatadi. Qullik tizimi, shuningdek, diplomatik vosita sifatida ham ishlatilgan. Eron, Rossiya va O'rta Osiyo o'rtasida qul masalasi ko'p hollarda siyosiy bosim vositasi sifatida qo'llangan. Masalan, Rossiya imperiyasi XIX asrda Buxorodagi rus asirlarini ozod etish bahonasida harbiy bosim o'tkazgan. Bu esa mintaqada Rossiya ta'sirining kuchayishiga olib kelgan. Qullik tizimi O'rta Osiyo jamiyatining ijtimoiy tuzilishiga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Jamiyat qatlamlari aniq ajratilgan: amaldorlar, yer egalari, erkin dehqonlar va qullar. Qullar inson sifatida emas, balki iqtisodiy resurs sifatida qaralgan. Bu ijtimoiy tafovut mintaqaning ijtimoiy-siyosiy barqarorligiga ham ta'sir etgan, jamiyatda qat'iy ierarxik tizimni shakllantirgan. Shunga qaramay, ayrim qullar o'z xo'jayinlariga sodiqlik evaziga erkinlikka erishgan. Bu jarayon natijasida “ozod qilingan qullar” — mamluklar paydo bo'lgan[10]. Ularning ayrimlari keyinchalik harbiy yoki ma'muriy lavozimlarga tayinlangan, bu esa tizim ichidagi ma'lum ijtimoiy harakatchanlikni ko'rsatadi. XVIII–XIX asrlarda O'rta Osiyoda qullik

tizimining shakllanishi ko'p omilli jarayon bo'lgan. U harbiy talonchilik, iqtisodiy manfaat va diniy mafkura uyg'unligida yuzaga kelgan murakkab hodisadir. Qullik mintaqaning iqtisodiy tizimini harakatlantirgan, siyosiy barqarorlikni ta'minlagan, ammo inson huquqlarini butunlay poymol qilgan tizim sifatida tarixda chuqur iz qoldirgan.

Xulosa.

XVIII–XIX asrlarda O'rta Osiyoda shakllangan qullik tizimi mintaq tarixining eng murakkab va ko'p qirrali ijtimoiy hodisalaridan biridir. U faqatgina iqtisodiy ekspluatatsiya shakli emas, balki davlat boshqaruvi, siyosiy mafkura va diniy e'tiqod bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab tizim bo'lib shakllandi. Qullikning mavjudligi o'sha davr jamiyatining siyosiy tuzilmasi, ijtimoiy ierarxiyasi hamda xalqaro munosabatlari bilan chambarchas bog'liq edi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, O'rta Osiyo xonliklarida — Buxoro, Xiva va Qo'qon davlatlarida — qullik tizimi bir necha asosiy omillar ta'sirida rivoj topgan: urushlar natijasida olingan asirlar, iqtisodiy tengsizlik, diniy fatvolar va siyosiy manfaatlar bu tizimning asosiy harakatlantiruvchi kuchlari bo'lgan. Qullar mehnati nafaqat xo'jalikning turli sohalarida, balki saroy va davlat boshqaruvida ham faol ishlatilgan.

Xiva xonligi va Buxoro amirligida qul savdosidan olinadigan boj davlat byudjetining bir qismi sifatida shakllangan. Bu tizim shunchaki mehnat ekspluatatsiyasi emas, balki iqtisodiy mexanizm darajasigacha ko'tarilganini anglatadi. Qullar ishlab chiqarish, savdo va xizmat ko'rsatish sohalarida asosiy ishchi kuch bo'lib, ularning mehnati iqtisodiy barqarorlikni ta'minlagan. Qullik tizimining siyosiy xususiyatlari ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Xonlar va amirlar qullarni siyosiy sodiqlikni sinovdan o'tkazuvchi vosita sifatida ishlatgan, ba'zi hollarda esa sobiq qullar yuqori lavozimlarga tayinlangan. Shu bilan birga, qullik masalasi Rossiya va Eron kabi davlatlar bilan diplomatik munosabatlarda ham siyosiy bahona sifatida xizmat qilgan. Rossiya imperiyasi "insonparvarlik" niqobi ostida O'rta Osiyoga kirib borib, bu mavzuni mustamlakachilik siyosatiga oqlov sifatida ishlatgan. Diniy jihatdan esa qullik tizimi shariat qoidalari bilan asoslanib, ulamolar tomonidan ma'naviy jihatdan oqlangan. Ayrim diniy yetakchilar shia yoki "kofir diyorida" keltirilgan asirlarni qulga aylantirishni joiz deb topgan. Natijada, diniy mafkura qullik tizimining barqarorligini ta'minlovchi asosiy omillardan biriga aylangan. XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, Rossiya imperiyasining mintaqaga kirib kelishi, xalqaro savdo yo'llarining o'zgarishi, yangi ma'rifatparvar g'oyalarning tarqalishi va jadidchilik harakatining kuchayishi natijasida bu tizim asta-sekin inqirozga yuz tutdi. Biroq u 1880-yillargacha yashirin shaklda saqlanib qolgan. Umuman olganda, O'rta Osiyodagi qullik tizimi insoniyat tarixining og'ir, biroq muhim sahifalaridan biridir. U mintaq jamiyatining iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy hayotiga chuqur iz qoldirgan. Qullik tizimining tahlili bizga o'tmishdagi ijtimoiy adolatsizlik, diniy ekstremizm va iqtisodiy ekspluatatsiya ildizlarini anglash imkonini beradi. Shu bois, bu mavzu nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki bugungi kunda ham inson huquqlari, ijtimoiy tenglik va adolat masalalarini chuqur o'rganish uchun muhim ilmiy saboqdir.

Takliflar.

O'rta Osiyoda qullik tarixini yanada chuqurroq o'rganish uchun arxiv manbalari, diplomatik yozishmalar va shariat fatvolari asosida maxsus ilmiy tadqiqotlar olib borish zarur. Qullik tizimining iqtisodiy mexanizmlarini zamonaviy iqtisodiy tarix metodlari asosida qayta tahlil qilish tavsiya etiladi. O'rta Osiyodagi qullik tizimini Yevropa, Afrika va Amerika hududlaridagi qullik tizimlari bilan qiyosiy o'rganish ilmiy natijalarni yanada

boyitadi. Mazkur mavzuni oliy ta'lim muassasalarining tarix va siyosatshunoslik yo'nalishlari o'quv dasturlariga maxsus modul sifatida kiritish maqsadga muvofiq. Qullik tarixini o'rganish orqali zamonaviy inson huquqlari, ijtimoiy adolat va diniy bag'rikenglik masalalarini chuqurroq anglash imkoniyati yaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduqahhorov, Anvarjon. Buxoro xonligida qul savdosi // Bulletin of Central Science. – 2024. – №7. – B. 7–11.
2. Abduqahhorov, Anvarjon. Markaziy Osiyoda qul savdosi tarixi: tarixiy va siyosiy tahlil. [Matn]: monografiya. – Farg'ona, 2025. – 23 bet.
3. Abduqahhorov, A. (2025). XIX asrda Markaziy Osiyo xonliklarida qullar manbalari va ularning ijtimoiy-iqtisodiy roli. In Yangi O'zbekiston ilmiy tadqiqotlar jurnali (Vol. 2, No. 9, pp. 159–164). Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17267201>
4. Becker, S. M. (1968). Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. Cambridge, MA: Harvard University Press. – 382 pp. pp. 173, 318–320.
5. Burnes, A. (1834). Travels into Bokhara: Being the account of a journey from India to Cabool, Tartary, and Persia, performed by order of the Supreme Government of India, in the years 1831–1833. London: John Murray. – 3 vols., ~420 pp. (Vol. 2 relevant) Vol. 2, pp. 145–148, 213–215.
6. Eden, Jeff. Slavery and Empire in Central Asia. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – P. 34.
7. Ekaterina II. “Указ от 28 января 1767 г. о мерах по освобождению русских плен.” // Сборник Русского исторического общества, т. 35. – Санкт-Петербург, 1911.
8. Fayziyev, Turg'un. Buxoro xonligida qulchilik munosabatlari. – Toshkent: O'zbekiston, 1976.
9. Vambery, A. (1864). Travels in Central Asia: Being the account of a journey from Teheran across the Turkoman desert on the eastern shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand. London: John Murray. – 443 pp. 75, 250–251, 336–337.
10. <https://kun.uz/news/2023/07/06/qullikdan-bosh-vazirlikkacha-buxoro-amirligining-kelib-chiqishi-qul-bolgan-qushbegilari>
11. <https://share.google/dpJ5Np8MZuJc3yEyG1>
12. <https://zamin.uz/uz/jamiyat/118417-buxoro-amirligining-kelib-chiqishi-qul-bolgan-qushbegilari-foto.html>